

محسن صادقی

تلیخیص البیان فی مجازات القرآن تألیف ابوالحسن محمد بن حسین شریف رضی (م ۴۰۶) گردآورنده نهج البلاغه و برادر سید مرتضی علم الهدی است. درباره شریف رضی هر چه بگوئیم باز گفتنی هست، علامه سید عبدالعزیز طباطبایی ۱۲ کتاب مستقل چاپ شده، دو کتاب خطی و دو رساله دکتری در شرح حیات و آثار مقام علمی و ادبی او نشان داده است.^۱

تلیخیص البیان کتابی ارزشمند و به نوشته ابن خلکان در نوع خود نادر است.^۲ این کتاب نخستین اثر مستقل درباره مجازها و استعاره‌های قرآن است و خود مؤلف در المجازات النبویه (ص ۱۰) به این نکته اشاره کرده است.

به نظر مرحوم شیخ حسن مصطفوی «این کتاب شریف نظر به تفهیم و تفاهم عرفی قرآن داشته است نه به جهت معجز بودن قرآن مجید و در نظر گرفتن افکار و معارف در سطح اعلاى خواص از اهل معرفت».^۳

با توجه به نثر زیبای شریف رضی و عبارت‌های فصیح و ترکیب‌های اصیل که استادی وی را نشان می‌دهد، در سیر علوم بلاغی، این کتاب از مهم‌ترین آثار تحقیقی سده چهارم

است که مجازها و استعاره‌ها و کنایه‌های قرآن کریم را به ترتیب سوره‌ها و آیات و با استشهد فراوان از اشعار عربی با عنوان کلی مجاز آورده است.

برخی از ویژه‌گی‌های تلخیص‌البیان عبارت است از ذکر قرائت‌های مختلف بنا بر نظر قاریان هفت‌گانه، بحث از معانی واژگان و ترکیب‌های قرآنی، برطرف کردن مشکلات شواهد شعری که به آنها استناد کرده و اظهار نظر در مسائل اختلافی و استفاده از احادیث در بیان مجازها و ترکیبات قرآنی. به تصریح مؤلف، در این کتاب برخی سوره‌ها معانی مجازی ندارند، مانند سوره عبس و سوره انفطار.^۴ درباره این دو سوره چنین می‌نویسد:

و لم نجد فی السورة التی فیها «عبس و تولى» شیئاً من المعنی الذی قصدنا له.^۵
و لیس فی السورة التی یذکر فیها «اذا السماء انفطرت» شیء من غرض کتابنا هذا.^۶

آقای دکتر محمد علوی مقدم در مقاله‌ای، مجاز القرآن ابوعبیده را با تلخیص‌البیان سید رضی مقایسه کرده که در یادنامه علامه شریف رضی (به اهتمام سید ابراهیم سید علوی، تهران، ۱۳۶۶) چاپ شده است. همچنین ترجمه و تحقیق کتاب تلخیص‌البیان موضوع چندین پایان‌نامه کارشناسی ارشد قرار گرفته است.^۷

مخطوطات تلخیص‌البیان

این کتاب از آثار کم‌نسخه است، به طوری که مرحوم علامه سید عبدالعزیز طباطبایی در مقاله «المتبقی من مخطوطات نهج البلاغه» تنها سه نسخه از آن را به این ترتیب نشان داده است:

۱. نسخه‌ای متعلق به سده ششم هجری که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۰۳۴ (فهرست دانشگاه، ج ۱، ص ۶۷) نگهداری می‌شود و جزء نسخه‌های اهدایی سید محمد مشکات بوده است.

۲. نسخه دیگر ضمن مجموعه ش ۵۴۷۰ که به قلم محمد بن حسن رهنی در ۲۹ ماه مبارک رمضان ۵۴۷ ق کتابت شده است. در حاشیه صفحه آخر این نسخه آمده است که همین محمد بن حسن رهنی این نسخه را با نسخه‌ای که متعلق به ابی‌الرضا فضل‌الله راوندی بوده در شهر اندوز (قاسان) در سلخ جمادی الآخره سال ۵۶۴ مقابله کرده است.^۸

۳. نسخه‌ای مربوط به قرن سیزدهم متعلق به کتابخانه سید محمد جزائری.

چاپ‌های تلخیص‌البیان

۱. چاپ سید محمد مشکات در تهران بر اساس نسخه خطی شماره ۱ در سال ۱۳۲۹ ش/۱۳۶۹ ق، به صورت عکس برگردان همراه با فهرس فنی و دو مقدمه از سید محمد مشکات و حسین علی محفوظ.

این چاپ گرچه بر اساس نسخه‌ای قدیمی صورت گرفته، اما جا به جا افتادگی‌هایی فراوان دارد.

برای نمونه بنگرید تلخیص‌البیان چاپ بنیاد نهج البلاغه، پاقی‌های صفحات ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۳۰، ۱۳۶ و ۱۵۳ (نقص ۱۶ صفحه‌ای).

۲. چاپ کتابخانه عمومی خلانی در بغداد به سال ۱۳۷۵ ق، بر اساس نسخه خطی شماره ۳ به تحقیق مکی سید جاسم.

۳. چاپ قاهره در سال ۱۴۷۴ ق به تحقیق استاد محمد عبدالغنی حسن با مقدمه‌ای ارزشمند و فهرس فنی بر اساس چاپ ناقص سید محمد مشکات. همین چاپ در بیروت نیز افست شده است.

۴. چاپ انتشارات بصیرتی در قم که افست از چاپ قاهره است.^۹

۵. چاپ بنیاد نهج البلاغه در سال ۱۴۰۷ ق، که ملغمه‌ای است از چاپ مشکات و چاپ بغداد.

سید محمد باقر سبزواری نیز این کتاب را در ۱۳۳۰ ش در تهران به فارسی برگردانده و با استشهاد از اشعار فارسی به چاپ رساند.^{۱۰}

از انتهای تلخیص‌البیان برمی آید که سید رضی آن را در روز پنج‌شنبه بیستم شعبان ۴۰۱ ق شروع کرده و در روز یک‌شنبه ۱۳ شوال همان سال آن را به پایان برده است؛ یعنی تقریباً در مدت پنجاه روز آن را تألیف کرده است.

نسخه تازه‌یاب

این نسخه در کتابخانه‌ای العباس مرسی^{۱۱} در شهر اسکندریه مصر قرار دارد. ابی‌العباس مرسی از مشاهیر صوفیه است که در ۶۱۶ در مرسیه متولد شده و در ۶۸۶ در اسکندریه وفات یافت و مسجد و کتابخانه‌ای در کنار مقبره‌اش برپا شده است.

نسخه خطی تلخیص البیان یکی از مخطوطات نادر این کتابخانه است. ۱۲

مشخصات نسخه

این نسخه به شماره ۱۶۹ تفسیر ضمن مجموعه‌ای نگهداری می‌شود. دارای ۸۸ برگ است و در هر صفحه ۲۱ سطر در اندازه ۱۹×۱۳ قرار دارد.

ابتدای نسخه افتاده است و از اوایل سوره مائده چنین شروع می‌شود:
قوله تعالی: «قد جاءکم رسولنا یبیین لکم علی فترة من الرسل» و هذه استعارة و المراد علی انقطاع الارسال إلى الامم....

پایان نسخه:

و قوله سبحانه «من شرّ الوسواس الخناس» و هذه استعارة و المراد بالوسواس هاهنا الکلام الخفی الذی یلقیه الشیطان لذلالة الکلام علیه، و أشارته الیه. قال الشریف^(ره): و هذه آخر وجدناه فی القرآن من الالفاظ المستعارة، و المجازات الموضوعه مواضع الحقیقة... و کان الابتداء بتصنیف هذا الکتاب سنة... إحدى و اربعة مائة، و الفراغ منه یوم الأحد لیلۃ عشرة شوال من هذه السنة... تم الکتاب. نسخه بسیار قدیمی است که به خط نسخ در سال ۵۰۹ هجری کتابت شده، آثار رطوبت و پوسیدگی در آن دیده می‌شود و مشکول است. و در آغاز آن تملک ۱۲۰۹ دیده می‌شود. ۱۳

شایان ذکر است که کتابخانه اسکندریه این نسخه را به طور کامل اسکن کرده و در یک سی دی در اختیار محققان قرار داده است. و هم اکنون یک نسخه از CD و نسخه عکسی از آن در اختیار کتابخانه «مؤسسه کتابشناسی بزرگ شیعه» در قم قرار دارد.

چند نکته

۱. این نسخه قدیمی ترین نسخه در علم تفسیر در کتابخانه ابی العباس مُرسی است و به همین سبب عکس دو صفحه آن در روی جلد فهرست کتابخانه به عنوان طرح جلد کلیشه شده است.

۲. به نظر می‌رسد این نسخه قدیمی ترین نسخه خطی تلخیص البیان در جهان

باشد. لذا شایسته است در تصحیح انتقادی تلخیص البیان، هم این نسخه و هم نسخه شماره ۵۴۷۰ دانشگاه تهران مورد توجه قرار گیرند.

۳. قابل توجه نسخه داران و مدیران کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران. انصافاً آیا اگر چنین نسخه‌ای با این قدمت را در اختیار داشته باشند حاضرند این گونه ارزان و آسان در اختیار دیگران قرار دهند؟! یا به بهانه این که «نسخهٔ صندوقی است» یا از «نسخه‌های نفیس» است از در اختیار قرار دادن آن طفره می‌روند. به هر حال CD این نسخه در اختیار مؤسسه کتابشناسی بزرگ شیعه قرار دارد و مؤسسات پژوهشی و محققان می‌توانند به راحتی نسخه‌ای از آن را تهیه کنند.

۱. مجلهٔ تراثنا، ش ۵، ص ۴۹-۵۰.
۲. وفیات الاعیان، ۴/۴۱۶.
۳. روش علمی ترجمه قرآن/ ۲۹.
۴. دانشنامه جهان اسلام، ج ۸، مقالهٔ تلخیص البیان، با تلخیص.
۵. تلخیص البیان، چاپ مؤسسه نهج البلاغه/ ۲۶۶.
۶. همان/ ۲۶۸.
۷. چکیدهٔ پایان نامه علوم قرآنی، دکتر جعفر نکونام/ ۱۱۰، ش ۴۸۱ و ۴۸۲؛ ص ۱۰۴؛ ش ۴۵۴؛ ص ۱۶۳، ش ۷۴۷.
۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۶/۱۷؛ نشریهٔ نسخه‌های خطی، ۴/۴۴۵.
۹. الممتقی من مخطوطات نهج البلاغه، سید عبدالعزیز طباطبایی، تراثنا، ش ۴۶/۵-۴۸، ویژه نامه شریف رضی، س اول، ۱۴۰۶ ق.
۱۰. دانشنامهٔ جهان اسلام، مدخل تلخیص البیان.
۱۱. فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه در سه جلد با این مشخصات چاپ شده است:
جلد اول: بدائع المخطوطات القرآنیة بالإسکندریه، اسکندریه، ۱۴۱۷ ق؛ جلد دوم: فهرس مخطوطات ابی العباس المرسی، الجزء الاول: التصوف، التفسیر، السیرة، التوحید، الحدیث، اسکندریه، ۱۴۱۷ ق؛ جلد سوم: فهرس مخطوطات ابی العباس المرسی، الجزء الثاني: اصول الفقه و فروعه، اسکندریه، ۱۴۲۱ ق.
۱۲. فهرست مخطوطات ابی العباس المرسی، ج ۱، مقدمه.